

MĖGINANT SUVOKTI IR SUSIVOKTI

Respublikinė mokslinė konferencija „Žmogaus dvasinis pasaulis pasaulėžiūrinių sistemų sankirtose – viduramžiai bei ankstyvieji naujieji amžiai (sinkretizmas, inkultūracija, akultūracija, difuzija)“

Marius Ščavinskas

Klaipėdos universitetas

2011 m. rugsėjo 22–23 d. Klaipėdos universiteto Senato salėje vyko respublikinė mokslinė konferencija „Žmogaus dvasinis pasaulis pasaulėžiūrinių sistemų sankirtose – viduramžiai bei ankstyvieji naujieji laikai (sinkretizmas, inkultūracija, akultūracija, difuzija)“ iš ciklo „Krikščionybės raidos kontekstai“. Šio ciklo konferencija yra ne pirmoji, todėl organizatoriams (doc. dr. Vaciuui Vaivadaui, Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, dr. Mariui Ščavinskui, Lietuvos istorijos instituto mokslininkui stažuotojui / Klaipėdos universitetas, ir Lietuvos katalikų mokslų akademijos Klaipėdos skyriui) tam tikra prasme buvo lengviau remtis praėjusių konferencijų turiniu, tyrimų perspektyvomis, ieškant išeities taškų dabartinei konferencijai. Kita vertus, iškristalizuoti pačią konferencijos koncepciją buvo kur kas sunkiau, nei gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio.

Jau pats konferencijos pavadinimas kalba apie sunkiai apčiuopiamą ir iškristalizuojamą žmogaus dvasinį pasaulį. Dar sunkiau apčiuopiamos žmogaus dvasinio pasaulio pasaulėžiūrinės sistemos. Iki šiol lietuvių istoriografijoje, ypač kalbant apie XV–XVII a., tebemanoma, kad buvo lyg ir dvi pagrindinės pasaulėžiūrinės sistemos – pagoniškoji, kuri, tiesa, sunykusi ir praradusi politinio elito paramą vis tebesismelkė į valstietiškos savimonės lygį, ir krikščioniškoji, kuri Lietuvoje taip pat buvo nevienalytė (juk vykstant Reformacijai, Lietuvoje atsirado evangelikų reformatų, kalvinistų, liuteronų ir pan.). Taigi akivaizdu, kad to meto lietuvių (šiaip apskritai ir visos Europos žmonių) dvasinis pasaulis tarp XV ir XVII a. išgyveno reikšmingus pokyčius (jau vien ką reiškė krikščioniško tikėjimo „grynumo“ paieškos!). Bet ne mažesnio išgyvenimo būta tarp XIII ir XV a., kai, kaip dažnai teigiama, lietuvių visuomenė brendo priimti krikščionybę (juk vadinamasis Mindaugo „epizodas“, nors ir politiniu lygiu neįgijo tęstinumo, šiaip ar taip turėjo bent jau „programinį“ užtaisą lietuvių visuomenei orientuotis į Vakarų Bažnyčios erdvę). Galiausiai reikėtų kalbėti ir apie archeologų išskiriamą XI–XII a. lūžį ar net ankstesnius laikus, kai baltų gentys, nebūdamos izoliuotos nuo kitų visuomenių, turėjo gyvo bendradarbiavimo su kitomis kultūromis potyrių.

Kaip šiuos potyrius apibrėžti, apibūdinti ir įsprausti į tam tikrus teorinius modelius – problema, kurią ir gvildeno gausus tyrėjų, susirinkusių iš Vilniaus, Kauno, Šiaulių ir Klaipėdos, būrys.

Po sveikinimo kalbų, kurias pasakė Lietuvių katalikų mokslų akademijos Klaipėdos skyriaus pirmininkas prof. dr. Arvydas Ramonas ir Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto direktorė doc. dr. Silva Pocytė, pirmasis pasisakė KU HMF dekanas prof. dr. Rimantas Balsys, perskaitęs pranešimą „Pagonybės ir krikščionybės santykis lietuvių papročiuose XVI–XX a.“ Iš visų lietuvių papročių prelegentas labiau apsistojo ties Kalėdomis ir šieno reikšme senuosiuose baltų aukojimuose. Konstatuota, kad šieno vaidmuo lietuvių papročiuose buvo gan žymus: jo dėta ne tik po kalėdinio stalo staltiese, bet ir kitomis progomis – ant šieno guldydavo mažus vaikus, kad šie nesirgtų, šienas naudotas vestuvių, žemės gėrybių nuėmimo pabaigtuvių ir kituose papročiuose. Prelegentas kėlė mintį, kad iki atsirandant staltiesėms, greičiausiai šienas buvo klojamas ant

senovės lietuvių aukų stalų, altorių ar akmenų. Atsakydamas į klausimą, ar tai ir esąs sinkretizmas, profesorius tuo neabejojo ir teigė, kad senovės apeigose buvę elementai, kad ir pakitę, pradėję ankstesnę reikšmę, išliko ir iki šių dienų.

Antrasis pranešėjas Raimondas Kazlauskas (Klaipėdos universitetas) pranešime „Krikščionių respublikos dezintegracija: teokratija, hierokratija ir cezaropapizmas“ bandė nustatyti pasaulietinės ir dvasinės (arba religinės) valdžios sąveikavimo būdus. Pažymėjęs, kad senovės graikų poliai buvo valstybės, kuriose religija funkcionavo be bažnyčios (tuo jų religija buvo išskirtinė ir revoliucinė), prelegentas vaizdžiai papasakojo, kaip kito *Homanojos* samprata ir kiek tai vėliau atsiliepė gnostikų ir krikščionių ginčui, sprendžiant politikos ir Bažnyčios dermės klausimą, sutariant dėl *Homanojos*, t. y. dėl to, ką galima garbinti, norint palaikyti solidarumo jausmą. Krikščionybės pergalė privedė prie krikščioniškos teokratijos sampratos, bet Grigaliaus VII pontifikato reformos ir vėlesnė popiežiaus Bonifaco VIII *Unum Sanctum* bulė atvėrė kelią tam, ką linkstama vadinti cezaropapizmu.

Archeologas prof. habil. dr. Algirdas Girininkas (Klaipėdos universitetas) pranešime „Akultūracijos, sinkretizmo ir difuzijos samprata Marijos Gimbutienės darbuose“ gvildeno garsios archeologės Marijos Gimbutienės sampratą apie kultūrų maišymosi procesus priešistoriniais laikais. Anot prelegento, Marija Gimbutienė, tapydama taikios senosios Europos visuomenės, įvardytos matristikos terminu, paveikslą, vis dėlto perlenkė lazda, tiek apibrėždama kultūrų susidūrimus, tiek ir patį matristikos klotą. Dabartinė archeologinė medžiaga negali patvirtinti teiginio, kad Europoje, taigi ir baltų pasaulyje, gyventa labai taikios matristinės visuomenės, kurią sužlugdė atvykę indoeuropiečiai, su savimi atsinešę karinę galią ir fizinę jėgą išreiškiančius vyriškus dievus. Visa tai verčia kitaip pažvelgti ir į sinkretizmo, akultūracijos bei difuzijos terminų adekvatų vartojimą.

Svečias iš Lietuvos istorijos instituto prof. dr. Stephenas C. Rowellas pristatė tyrimą intriguojančiu pavadinimu „Kaip šaukė, taip atsiliepė: XV a. lietuvių katalikų gyvenimas ir pagonybės mitas“. Prelegentas, remdamasis Vilniaus, Lucko vyskupijų kapitulų statutais, vyskupų laiškais popiežiams ir kitais šaltiniais parodė, kad XV a. nebuvo vadinamojo „pagonybės klausimo“, o jeigu ir buvo, kalbama apie burtininkavimą ir netikrus pranašus. Greičiausiai tokių nusiskundimų atsirado siekiant dramatinizuoti esamą padėtį, tuo parodant, kad vyskupų autoritetas turi būti aukščiau už pasauliečių didikų ir bajorų. Profesorius atkreipė dėmesį į tai, kad visi skundai apie esą netinkamą tikinčiųjų elgesį yra dėl ne tokių pamaldumo formų, kokias patvirtinę vyskupai. Antai priekaištauta, kad bajorai ir didikai šv. Mišias klausą ne bažnyčiose, o savo patalpose, tuo tikslu išstatę nešiojamuosius altorius. Taip pat Sakramentus nevengta eiti ne tik bažnyčiose, o ir kitose patalpose. Čia tik galime pridurti, kad tokios pamaldumo formos bus atėjusios iš Vakarų Europoje vykusio *Devotio moderna* sąjudžio. Kita vertus, nei Lietuvos Statutai, nei teisynai nekalba apie jokių pagoniškų smerktinus papročius. Tik Trečiasis Lietuvos Statutas mini bausmes už burtininkavimą ir erezijas (kas, beje, sietina su raganavimo piku Europoje). Tad prelegentas daro išvadą, kad pagonybė labiausiai iškyla ginčiuose tarp protestantų ir katalikų dėl tikėjimo grynumo.

Lietuvos istorijos instituto mokslininkas stažuotojas dr. Marius Ščavinskas savo tyrime „Tarp pagonybės ir krikščionybės? Keli potėpiai Mindaugo portretui, arba Ipatijaus (Hipatijaus) metraščio žinios apie tariamą Mindaugo pagonybę ir pagoniškus dievus“ nagrinėjo Hipatijaus metraščio žinutę apie Mindaugo pagonybę. Tyrimas parodė, kad metraštininkas sąmoningai tapė tendencingą Mindaugo, kaip pagonio, paveikslą. Maža to, sugretinus Hipatijaus metraščio žinias apie Mindaugo pagonybę su 1262 m. Chronografo žiniomis, aiškėja, kad abu slaviški šaltiniai, minintys Mindaugo teonimus, nėra nepriklausomi vienas nuo kito, kaip iki šiol manyta. Greičiausiai Hipatijaus

metraštininkas kai kuriuos teonimus bus perėmęs iš 1262 m. Chronografo. Perkūno nepaminėjimas Hipatijaus metraštyje taip pat gali reikšti mažiausiai du dalykus – arba Perkūno teonimo 1262 m. Chronografe net nebuvo, arba Hipatijaus metraštis sąmoningai jį nutylėjo, taigi metraštininkas net nesiekė objektyviai pateikti žinių apie Mindaugo pagonybę. Atsižvelgus į tekstologinę ir paleografinę analizę, kurią darė ne vienas ukrainiečių bei rusų tyrinėtojas, darytina išvada, kad greičiausiai Perkūno, kaip ir lietuvių 1262 m. Chronografe, nebuvo. Jis atsirado perrašant 1262 m. Chronografą jau XVI a. Taigi kyla slaviškų šaltinių apie lietuvių pagonybę patikimumo klausimas.

Lietuvos kultūros tyrimų instituto doktorantas Egidijus Miltakis pranešime „Simono Grunau kronika kaip šaltinis sinkretizmo procesams Prūsijoje tirti“, pripažindamas, kad Simono Grunau kronika yra ypač kontroversiškas XVI a. pirmosios pusės, ko gero, net iki galo nebaigtas šaltinis, vis dėlto mano, kad ožio aukojimuose galima išvelgti dviejų kultūrų – ikikrikščioniškosios ir krikščioniškosios – apraiškų. Tiesa, tyrimą sunkina tai, kad iki šiol neaišku, kokiais šaltiniais rėmėsi kronikininkas, galbūt, kaip teigė prelegentas, jis naudojo iki šių dienų neišlikusius šaltinius.

Dainius Elertas (Lietuvos jūrų muziejus) pranešime „Neformalusis pamaldumas Žemaitijoje Mato Pretorijaus akimis“ gvildeno liaudiškojo pamaldumo formas Žemaitijoje ir vadinamuosius kitoniškus žmogaus elgsenos bruožus. Antai Matas Pretorijus sakėsi pats matęs, kaip vienas žmogelis bandęs iš medžio iššaukti neaiškias dievybes. Tačiau, kaip pažymėjo prelegentas, tik du kartus kronikininkas aprašo bendras „keistas“ bendruomenės apeigas Žemaitijoje. Kaip ir Simono Grunau atveju, taip ir Mato Pretorijaus, kyla ir šaltinių naudojimo bei patikimumo klausimas. Viena vertus, Matas Pretorijus elgėsi kaip XVII a. antrosios pusės istorikas: sukritikavo Joną Lasickį, kam šis iškraipęs dievų teonimus, kita vertus, nevengė pats pridėti tai, ko galėjo ir nebūti. Vis dėlto paties Mato Pretorijaus pastabos, kad vienokias ar kitokias pagoniškas apeigas žemaičiai vykdę ne jo gyvenamu laikotarpiu, o kur kas anksčiau, rodo, kad Matas Pretorijus stengėsi laikytis to meto istorijos pažinimo lygio.

Perskaičius pranešimus, vyko konferencijos pirmosios dienos diskusijos, kuriose buvo apibendrinta gauta informacija. Kitą dieną, rugsėjo 23 d., konferencijos dalyviai tęsė darbą. Buvo perskaityti penki pranešimai. Vytauto Didžiojo universiteto doktorantas ir Vilniaus kolegijos dėstytojas Vytas Jankauskas pranešime „Dvasininko padėtis Gediminaičių dinastijos hierarchinėje struktūroje XIV a. pab. – XV a. pr.“, bandydamas atsakyti į klausimą, kas buvo toji Gediminaičių dinastijos struktūra, kiek suabejojo dar XX a. pab. prof. Edvardo Gudavičiaus iškelta diarchijos sistema. Be to, prelegentas bandė panagrinėti atskirą dinastijai priklausiusių ar tariamai priklausiusių asmenų tapimo dvasininkais aplinkybes ir jų santykius su didžiuoju kunigaikščiu.

Viešnia iš Šiaulių universiteto doc. dr. Rita Regina Trimonienė, pristatydama tyrimą „Svetimų tapatumo problema Žemaitijoje XVI a. pab. – XVII a. pr.“, nagrinėjo lenkų arba kitokios tautybės bajorų įsikūrimo Žemaitijoje, išitraukimo į vietos bajoriją ir jų identiteto problematiką. Remdamasi šaltiniais, prelegentė pavyzdžiais iliustravo, kad ne visada buvo laikomasi Lietuvos Statute užfiksuotos trečiosios kartos urėdų (pareigybių) gavimo praktikos, nes dalis iš Lenkijos kilusių ir Žemaitijoje per santuokas ir kitais būdais įsitvirtinusių bajorų jau antroje kartoje siekdavo Žemaitijos seniūnijos urėdų (pareigybių). Santuokų tarp žemaičių ir lenkų bajorijos atstovų ypač pagausėjo vykstant ir baigiantis Livonijos karui. Tačiau, kaip pažymėjo tyrinėtoja, iš Lenkijos kilę bajorai labiau buvo linkę giminiuotis ne su vietos, o su Lenkijos politiniu elitu arba lenkų kilmės bajorijos atstovais Lietuvoje.

Mokslininkė iš Vytauto Didžiojo universiteto (Kaunas) doc. dr. Vaida Kamuntavičienė pranešime „*Stara Litwa*: senlietuviai, arba jotvingiai, Vilniaus vyskupijos Ružanų ir Slanimo dekanatuose

XVII a. antrojoje pusėje“ konferencijos dalyviams pateikė bene pačias „karščiausias“ naujienas. Prelegentė, apžvelgusi Vilniaus vyskupijos XVII a. vizitacijas dabartinės Baltarusijos teritorijoje, aptiko keistą „Stara Litwa“ pavadinimą. Šiuo pavadinimu 1633, 1653, 1668 m. ir kitose vizitacijoje greičiausiai bus įvardijami jotvingių palikuonys, atsikėlę į Kosovo, Olševo ir kitas parapijas dar vykstant kovoms su Vokiečių ordinu XIV a. Be to, dalis jotvingių save įvardijo ne tik kaip „Stara Litwa“, bet ir kaip „Naujoji Jotvingija“. Vizitatoriai jiems prikaišiojo esą jie nelabai vaikšto į bažnyčią (nei į katalikų, nei į unitų), tačiau jau XIX a. šaltiniuose greičiausi tie patys jotvingiai buvo įvardyti kaip stačiatikiai. Prelegentė atsargiai kėlė klausimą, galbūt XVII a. Ružanų ir Slanimo dekanatų jotvingiai buvo menkai sukrikščioninti ir tebesilaikė senųjų papročių.

Darius Barasa (Klaipėdos universitetas) pranešime „Krikščioniško pamaldumo ugdymas Prūsijos krašto nuostatuose (1525–1640)“ išsamiai pristatė pačius nuostatus ir atskirus paragrafus, kur kalbama apie krikščioniško (žinoma – liuteroniška prasme) gyvenimo normas ir praktikas. Tarp šių paragrafų būta ir ožio aukojimui, būrimui skirtų straipsnių. Prelegentas pažymėjo, kad tokio pobūdžio paragrafų būta iki XVII a. antrosios pusės, kol pasirodė naujas Prūsijos krašto teisynas, bausmių už būrimus ir neaiškius aukojimus jau neminintis. Neabejotinai čia keltinas klausimas, ar tokių paragrafų neįtraukimas į Prūsijos krašto teisyną nėra susijęs su Vokietijoje gerokai priblėsusių raganų gaudymo vajumi.

Konferenciją baigė doc. dr. Vacys Vaivada (Klaipėdos universitetas) pranešimu „Krikščionio gimimas?“ – dėl krikščioniškojo gyvenimo formavimo programos XVI a. pab. – XVII a. pr. dvarų nuostatuose“. Prelegentas konstatavo, kad dvaro savininko konfesinė priklausomybė turėjo įtakos tiek nuostatų turiniui, tiek, žinoma, konfesinei dvaro žmonių padėčiai. Antai Naujamiesčio dvaro (arba Eustachijaus Valavičiaus, evangeliko reformato) nuostatų turinys skyrėsi nuo XVII a. pr. Kelmės dvaro (arba Gruževskių) nuostatų. Tai lėmė ne tik pirmojo priklausomybė evangelikų reformatų konfesijai, bet ir atrojo pralaimėjimas byloje su Žemaičių vyskupu. Visi šie niuansai leidžia ne tik naujai įvertinti to meto žmogaus pasaulėžiūrinių sistemų formavimąsi, bet ir patį dvasinio pasaulio turinį.

Perskaičius pranešimus vyko baigiamoji diskusija. Joje buvo konstatuoti keli probleminiai aspektai. Pirma, nagrinėjant pasaulėžiūrinių sistemų problematiką kyla šaltinių patikimumo, interpretacijos galimybių problema. Neretai nesusikalbėjimo ar „nepatikrinamų“ interpretacijų atsiranda tuomet, kai reikiama ar norima informacija yra „ištraukiama“ iš bendro šaltinio konteksto arba neįsigilinus į šaltinio specifiką, jo atsiradimą ir tolesnę šaltinio bei jo nuorašų raidą. Taip pat neįtikinamčiai atrodo samprotavimai esą vienas ar kitas šaltinis galėjo remtis tam tikru neišlikusiu (taigi iš esmės taip ir nepatikrinamu) šaltiniu, kuriame esą buvo užfiksuota „teisinga“ informacija. Žinoma, reikia sutikti, kad viduramžiais ir vėlesniais laikais per įvairias negandas šaltiniai dingdavo, todėl reikia atlikti kruopščią šaltinių tyrimo analizę. Deja, kai kurie ypač gausiai cituojami šaltiniai, pvz., Simono Grunau kronika, Mato Pretorijaus, Jono Lasickio ir kitų veikalai, iki šiol lietuvių istoriografijoje nesulaukė išsamios šaltinių tyrimo analizės, tad ir šių veikalų patikimumo klausimas tebėra atviras. Todėl vien tik jais remiantis nagrinėti sinkretizmo ar akultūracijos problemas šių dienų tyrinėtojai negali.

Antra, iki šiol nėra ištirtas ir įvertintas XVI–XVII a. istoriografijos lygis. Domėjimasis vadina-mąja pagonybe krikščioniškoje Europoje buvo gana gyvas ir iki Renesanso. Tačiau būtent Renesanso epochoje šis domėjimasis išaugo į *mokslinį kabinetinį* lygį. Iš kai kurių pranešimų aiškėja, kad XVI–XVII a. rašytojai ir publicistai, neretai baigę universitetus ar net juose profesoriavę, kūrė pagoniškus siužetus dažniausiai remdamiesi antikiniu ar Šv. Rašto palikimu. Tai būtina įvertinti,

tad to meto „mokslinio“ lygio pažinimas yra viena iš būtinų sąlygų, leidžiančių pažinti ir pasaulėžiūrinių sistemų formavimąsi. Taigi lieka neaišku, ar tikrai XVI–XVII a. buvo likę „grynųjų“ ar kažkaip paveiktų pagoniškų formų, įvardijamų kaip sinkretinės.

Trečia, taip ir nėra aišku, kur šaltiniuose kalbama apie „grynąsias“ pagonybės formas (jeigu jų būta), o kur apie netinkamą, „kitoki“ krikščioniškąjį pamaldumą ir jo formas. Čia, beje, ne viename pranešime buvo konstatuota, kad „kitoki“ krikščioniškąjį pamaldumą galėjo lemti subjektyvūs net paskirų asmenų lemti veiksniai. Galiausiai buvo svarstoma, koks darbo metodas galėtų būti priimtinausias ir moksliskai korektiškiausias nagrinėjant šias ir kitas subtilias problemas. Taigi šios ir kitos diskusijų metu iškeltos problemos rodo, kad sinkretizmo, inkultūracijos, akultūracijos bei difuzijos terminų vartojimas yra glaudžiai susijęs su pasaulėžiūrinių sistemų formavimusi bei noru tinkamai ir geriau apibrėžti vykusį procesą. Problemų gausa rodo dar vieną dalyką – viena ar kelios konferencijos, vykstančios diskusijos dažniausiai tik identifikuoja tyrimų problemas, leidžia generuoti mintis ir pasidalinti informacija. Moksliniame diskurse tai yra daug. Todėl tokio pobūdžio konferencijų būtinumas neabejotinas.

Konferencijos rengėjai tikisi, kad pranešimų pagrindu bus išleistas mokslinių straipsnių rinkinys, o perskaityti pranešimai, kilusios diskusijos ir iškelti klausimai sudarys pagrindą tolesniems tyrimams, mokslinėms paieškoms.